

ҚАЗАҚСТАНДА КІТАП БАСПАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ 1917 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ДАМУЫ (XIX ғ. – XX ғ. басы)

Эльмира ӘЗІРЕТБЕРГЕНОВА*

Түйіндемe: Қазақстанда кітап баспасының пайда болуы мен қоғамның даму ерекшеліктері мен өркениеттің дамуына білім көзі ретіндегі кітаптың әсері арасындағы байланыс көрсетіледі. Қазақ кітабының тарихы Қазақстан аумағында ғалымдар тапқан алғашқы жазба ескерткіштерден революцияға дейінгі қолжазба және баспа қазақ кітаптарына дейін зерттеледі. Қазақ жазуының алғашқы ескерткіштері VII-IX ғасырларға жататын көне түркі руна жазулары. AD. Мақалада Қазан университетінің баспаханасы мен Орынбор орыс әскери баспаханасының қазақ кітап басып шығару ісін дамытудағы маңызы туралы айтылады. жылдары тікелей Қазақстан аумағында ұлттық кітап шығарудың басталуы туралы. Алматы (сол кездегі Верный), Орал және Семей. 1830 жылдардан 20 ғасырдың басына дейінгі қазақ кітабының даму тарихындағы қазақ демократ-ағартушыларының рөлі атап өтіледі.

Кілт сөздер: жазба ескерткіштер, халық ауыз әдебиеті, қолжазба қазақ кітабы, кітап баспасы, баспахана, қазақтың демократ ағартушылары, кітап репертуары.

The Emergence of Book Publishing in Kazakhstan and Its Development Until 1917 (XIXth Century – Early XXth Century)

Abstract: The connection between the emergence of book publishing in Kazakhstan and the peculiarities of the development of society and the influence of the book as a source of knowledge on the development of civilization is shown. The history of the Kazakh book is considered from the first written monuments discovered by scientists on the territory of Kazakhstan to the pre-revolutionary handwritten and printed Kazakh book. The first monuments of Kazakh writing are ancient Turkic runic letters, which date back to the VIIth-9=IXth centuries AD. The article talks about the importance of the printing house of Kazan University and the Orenburg Russian military printing house for the development of Kazakh book printing. About the beginning of national book publishing directly on the territory of Kazakhstan in the cities of Almaty (at that time Verny), Uralsk and Semipalatinsk. The role of Kazakh democratic educators in the history of the development of the Kazakh book from the 1830s to the beginning of the 20th century is noted.

Key Words: written monuments, folklore, handwritten Kazakh book, book publishing, printing house, Kazakh democratic educators, book repertoire.

Кіріспе

Қазақстанда кітап баспасының пайда болуы еліміздің жалпы тарихымен тығыз байланысты. Демек, кітап шығару ісін дамытудың қоғам дамуының ерекшеліктеріне тәуелділігі және өз кезегінде кітаптың білім бұлағы ретінде өркениеттің дамуына ықпалы бар.

Ерекше кезең - қолмен жазылған кітаптар. Қазақ жазуының алғашқы ескерткіштері VII-IX ғасырларға жататын көне түркі руникалық әріптері. AD.

Орта ғасырларда қалаларда, соның ішінде Қазақстанда мешіттер мен медреселерде қолжазба кітаптар жасайтын шеберханалар құрылды. Кәсіби көшірушілер, түптеушілер, безендірушілер мен реставраторлар

негізінен діни кітаптарды шығарды. Құран сүрелері, дұға мәтіндері, араб тілінің грамматикасы, логикасы бойынша еңбектер, сөздіктер көшірілді. Кітап өнерінің төл мектебі қалыптаса бастады.

Көшірмешілердің күш-жігерінің арқасында ғалымдардың, данышпандардың, мемлекет қайраткерлерінің еңбектері, діни жазбалар, халық ауыз әдебиеті шығармалары кеңінен тарайды. Бірақ ерте феодализм дәуірінің өзінде-ақ бастапқы саяси құрылымдардың күрделі әкімшілік аппараты және дамыған саудасы бар ірі және күшті мемлекеттерге көшу процесі жазу мен кітап шығаруды кеңінен таратуды талап етті. Діни және зайырлы сипаттағы сан алуан жазба құжаттар мен шығармаларды тезірек көбейту жолдарын іздестіру басталды.

* тарих.ғ.к, кандидаты Абай. ҚАЗҰПУ., Akdeniz univesitesi, eazret@mail.ru

Қазақстан тарихы Ресей тарихымен тығыз байланысты. Прогрессивті идеялар Ресейден Орта Азия мен Қазақстанға еніп, мұнда қалалар өсіп, тау-кен өнеркәсібі мен сауда дамиды. Прогрессивті қайраткерлер білім беру жүйесін, ұлттық баспасөзді, кітап шығаруды құруды жақтайды.

1730 жылдардан 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңнің Ресей империясының аумақтық құрылымы мен қоғамдық-саяси жүйесінің ерекшеліктерімен байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақстанның көп бөлігінің Ресейге қосылуының тарихи процесі қазақ тілінде баспа кітаптарының пайда болуына әкелді.

Революцияға дейінгі қолжазба және баспа қазақ кітаптарының тарихы жеткілікті түрде зерттелмеген.

Атақты зерттеуші, қазақ кітаптану ғылымының негізін салушы Ә.Жиреншиннің көзқарасы бойынша, революцияға дейінгі қазақ кітап шығару тарихын екі негізгі кезеңге бөлуге болады: біріншісі – қолжазба кітаптың тарихын (1807-1867), екіншісі – кітап басып шығару тарихын (1867-1917) қамтиды. Өз кезегінде баспа кітаптарының шығу тарихында екі үлкен кезенді бөліп көрсетуге болады: I. 1867 жылдан 1900 жылға дейін; II. 1900 жылдан 1917 жылға дейін[7]

1809 жылы Қазан университетінің баспаханасының ашылуы Ресей Шығысында кітап басып шығару ісін дамыту үшін үлкен маңызға ие болды. Дәл Қазан Ресейде шығыс тілдеріндегі кітаптарды басып шығарудың орталығы болды. Мұнда ең алдымен орыс, татар, араб, қазақ тілдерінде оқулықтар, сөздіктер, ғылыми еңбектер жарық көрді. Қазақ тіліндегі алғашқы кітаптардың Қазан қаласында басыла бастағаны ерекше.

«Қазақтың ұлттық кітап шығару тарихы XIX ғасырдың басынан басталады, Қазан гимназиясының «Азия» баспаханасынан «Қисса мен Сейфул – Мүлік» деп аталатын тұңғыш қазақ баспа кітабы шығарылды. 1807 жылдан 1918 жылға дейін Қазан университетінің баспаханасында көркем әдебиет басым болды... 1862 жылы Қазан университетінің баспаханасында атақты дастандардың бірі «Ер-Тарғын» қазақ кітаптарының тарихында тұңғыш рет басылып шықты [1].

Қазақша кітаптарды Қазан қаласындағы басқа баспаханалар да басып шығарды.

Орынбор қаласы қазақ кітап шығару тарихында маңызды орын алады. 1827 жылы мұнда орыс әскери баспаханасы құрылды. 1836 жылы осы баспаханада қазақ тілінде кітап шығару бөлімі ашылды. Кітап мамандарының пайымдауынша, бұл баспахана сол кездегі Қазақстан аумағындағы алғашқы ұлттық баспа кәсіпорны болды. Дәл осы кезеңде Семей, Верный қалаларындағы баспаханаларда кітаптар басыла бастады. Қазан төңкерісіне дейін 700-ден астам кітап атауы жарық көрді, оның 1100-і қайта басылды.[6]

19 ғасырдың екінші жартысы – 20 ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық ой-пікірлері мен жаңа жазба әдебиетінің тарихы қазақ демократиялық баспасөзі мен әдебиетінің халық өмірінің, ұлттық болмыстың талаптарының әсерінен, орыс революциялық-демократиялық қозғалысының тікелей идеологиялық ықпалымен пайда болуы мен қалыптасуы сияқты маңызды құбылыспен ерекшеленді.

Бұл кезеңдегі қазақ кітабының даму тарихын қарастыра отырып, қазақтың демократ ағартушылары рөлін атап өту қажет. Қазақстандағы жаңа әдебиеттің негізін салушылар, халық арманының шынайы мінберлері қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов (1835-1865), Ыбырай Алтынсарин (1841-1889) және Абай Құнанбаев (1845-1904) болды. Олардың есімдері қазақ ғылымының әртүрлі салаларының (тарих, философия, фольклортану, география, эстетика) басталуымен, сәйкесінше кітаптар, брошюралар, мақалалар жасаумен байланысты. Сонымен қатар, олардың бірде-бір шығармасы көзі тірісінде жарық көрген жоқ, тек Ш. Уәлихановтың шетелде жарияланған, Абайдың бір-екі өлеңі «Дала ұлағаты» газетінде жарияланған.

Ш.Ғылыми еңбектерінің жариялануы. Ш. Уәлиханов (қайтыс болғаннан кейін) – қазақстандық кітап шығару тарихындағы ерекше кезең. Олар: «Ыстықкөлге сапар күнделігі», «Қырғыздар», «Жоңғария очерктері», «Қырғыз шежіресі», «Ұлы Қырғыз-Қайсақ Ордасы туралы аңыз бен аңыздар», «Едіге» сияқты кітаптар мен ғылыми жазбалар.

Қазақ жазба әдебиетінің дамуына көрнекті ағартушы, педагог, жазушы, қоғам қайраткері Ы.Алтынсариннің қосқан үлесі зор. Ондаған зайырлы мектептер ұйымдастырып, жақсы оқулықтар жасауға үлес қосты және өзі қазақ мектептеріне арналған екі оқулықтың авторы болды. Сөйтіп, 1879 жылы Орынборда «Қырғыздарға орыс тілін оқытудың негізгі нұсқауы» мен Ы.Алтынсарин жазған «Киргизская хрестоматия» басылып шықты.

Қазақ кітаптарын шығару 20 ғасырдың басында жандана түсті. 1906 жылы желтоқсанда Орынборда екінші татар баспаханасы жұмыс істей бастады, одан кейін оннан астам қазақ авторларының оқулықтары мен поэзиялық жинақтары басылып шықты. Троицк қаласында Мұхамеджан Сералиннің ана тіліндегі өлеңдер кітабы жарық көрді.

1908 жылы Уфада «Шарық матбағасы» баспаханасы ашылды. Онда шығыс фольклоры мен қазақ жазба әдебиетінің бірқатар туындылары – «Бақтияр әнгімелері», «Тұман», «Қарлығаш» поэзиялық кітаптары және т.б.

Басылымдардың географиясы да кеңейді. Орынборда «Абайдың қарасөздері» басылады; Уфада Сәбит Дөнентаевтың «Ұсақ-түйек»; Семейде Тайыр Жомартбаевтың «Қыздар шоуы»; Қазанда Сәкен Сейфуллиннің «Өткен күндер» өлеңдер жинағы; Верныйда, Тоқаш Бокиннің «Орысша-қырғызша сөздігі».

Тікелей Қазақстан аумағында ұлттық кітап басып шығарудың басталуы да XX-ғасырдың басынан, яғни қалалардағы баспаханалардан басталады. Алматы (сол кездегі Верный), Орал және Семей. Бірінші Верное басылымы 1901 жылы Жетісу облыстық үкіметінің баспаханасында басылды.

Семейде «Серік» қоғамы құрған шағын баспаханадан «АБС», «Студенттерге арналған нұсқаулық», «Қыздардың той әндері» атты үш қазақша кітап шығады. «Ярдем» сауда компаниясы да «Сібір күнтізбесін», қазақ ақындарының өлеңдерін, татар авторларының шығармаларын шығара бастады. Астраханьда аздаған қазақ кітаптары басылды. Революцияға дейінгі кезеңде қазақ тілінде барлығы 700-ден астам кітап (оның ішінде қайта басып шығару – 1100) басылып шықты.

XIX-XX ғасыр басындағы қазақ кітаптары репертуарының едәуір бөлігін құрайды. Шығыс классиктері шығармаларының қазақ тіліне аударылған басылымдарын құрастыру. Қазақ қоғамының белді өкілдері Шығыстың классикалық әдеби және ғылыми шығармаларымен етене таныс бола отырып, әлемдік мәдениеттің қазынасын өз халқына жеткізуге ұмтылды. Абай Құнанбаев, Ш. Жәңгіров және басқа да еліміздің белгілі ағартушылары араб, парсы, шағатай тілдерінің білгірлері, Шығыс классиктерін қазақ тіліне тамаша аудармашылар болды.

Орыстың прогрессивті мәдениетін насихаттауда классикалық орыс әдебиетінің аудармалары да ерекше рөл атқарды. Мамандардың көзқарасы бойынша А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов Қазақ әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбаевтың және т.б. шығармаларының көркемдігі ерекше. Қазақтың атақты ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсарин де орыс әдебиеті классиктерінің жауһарларын аударған. Осы аудармалардың жарық көруінің арқасында қазақ халқы әлемдік өнер классикасының озық үлгілерімен танысуға мүмкіндік алды.

Қазақ кітаптарының репертуары.

Жарияланған кітаптардың едәуір бөлігін бастапқыда фольклордың батырлық және лирикалық эпостар, айтыс, салт-дәстүрлер, жырлар сияқты жанрлық түрлері құрады.

Қазақ фольклорлық басылымдарының репертуарында қаһармандық эпос кең тараған «Алпамыс», «Қамбар», «Орақ-Мамай», т.б.

Мұндай басылымдардың ішінде «Тоқтамыс туралы жырды» атап өткен жөн, өйткені қолжазбаны баспаға қазақтың көрнекті ғалымы, тарихшысы, этнографы, фольклоршысы, белгілі саяхатшы және ағартушы Шоқан Уәлиханов дайындаған. Бұл халық ертегінің кейінгі нұсқалары да бар.

Сондай-ақ мамандар арасында ауызша шығармашылықтың ең танымал шығармалары: «Ер-Тарғын» (1862), «Қарақыпшақ Қобыланды» (1914) дастандары, «Қозы-Көрпеш – Баян-Сұлу» (1876), «Қыз Жібек» (1894) лирикалық поэмалары, т.б.

Фольклорлық басылымдардың ерекше тобын айтыс – ақын-импровизаторлардың жыр мүшәйралары көрсетеді. 19-20 ғасырдың басында осы жанрдағы 29 басылым жарық көрді. Салттық поэзия жанрында осы кезеңде 22 басылым жарық көрді, оның 16 басылымы «жоқтау» естелік жырлары, 6 басылымы той жырлары.

Мақал-мәтелдер, мәтелдер, жұмбақтар жинақтары сияқты сан алуан қазақ ауыз әдебиетінің жарық көруі қызығушылық тудырады. Олардың біріншісі 80-жылдардың соңында шығарылды. XIX ғ

Азаматтық кітаптар негізінен 19 ғасырдың аяғында шығарыла бастады. Бұл ауыл шаруашылығы, медицина, оқулықтар мен көркем әдебиет туралы кітаптар болатын.

20 ғасырдың басында Қазақстандағы қазақ халқының арасында рухани да, зайырлы да мазмұндағы кітаптар шыға бастады.

1900-1917 жылдар аралығында қазақ тілінде жалпы таралымы 60 мың данаға дейін жететін 400-ге жуық атаудағы кітаптар шығарылды. [6]

Олар араб қарпімен Орынбор, Уфа, Троицк, Орал, Астрахань, Верный, Санкт-Петербург, Ташкент қалаларында типографиялық әдістермен басылды.

Баспагерлер Шамсуддин Хусайынов пен ағайынды Каримовтар болды. Олар қазақ тілінде екі мыңға жуық кітап шығарды.

Жалынды аудармашылар Қазақстандағы кітап шығару саласына үлкен үлес қосты. Қашафутдин Махмудов 19 ғасырдың аяғында (1859-1899 жылдар аралығында) 22 кітапты қазақ тіліне аударған. Ақылбек Сабалұлы 1909-1915 жылдар аралығында 15 кітап, Жүсіпбек Шайхисламов 1879-1915 жылдар аралығында 15 кітап, Мақаш Балтаев 1904-1913 жылдар аралығында 7 кітап, Шатотөре Жәңгіров 1910 және Спа1919-ға дейін аударған. Көбеев 3 кітапты аударған. [5]

Қорытынды

Революцияға дейінгі кезеңдегі қазақ кітап шығаруының ерекшелігі оның негізінен Қазақстаннан тысқары жерлерде дамыды. Бұл кезеңде ұлттық кітап шығару базасының және баспа және полиграфия мамандарының іс жүзінде жоқтығына қарамастан, қазақ тілінде кітап шығару айтарлықтай белсенді дамыды. Қазақ кітаптарының репертуары мазмұны жағынан да, тақырыбы жағынан да біршама алуан түрлі болды және сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік-рухани өмірінің деңгейіне сай болды. 19 ғасыр мен 20 ғасырдың басында шыққан ұлттық кітаптар мен брошюралардың ішінде фольклорлық шығармалар мен оқулықтар ерекше орын алды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбдиева Р.С., Тілепберген А.М. XIX-XX ғасырлардағы қазақ кітабының тарихы – Кітапта: Қазақстан мен Ресейдің кітап мәдениеті – Алматы: Қазақ университеті, 2014, 91-111 б.
2. Әсембаева Б.О. Қазақтың қолжазба кітаптарының тарихынан – Кітапта: Қазақстан мен Ресейдің кітап мәдениеті – Алматы: Қазақ университеті, 2014, 425-429 б.

3. Бекметісов А. Қазақстандағы кітап шығару тарихынан. - Алматы, 1991 (қазақ тілінде).
4. Бектемісов А. Кеңестік Қазақстандағы кітап шығару. – Алматы: Қазақстан, 1970. 42 б.
5. Елеукенов Ш., Шалғымбаева У. Қазақ кітабының тарихы / 1917 жылға дейінгі жылдар. – Алматы: Санат, 1999. – 197 б.
6. Жиренчин, А. Қазақ кітабы тарихынан / А. Жиренчин – Алма-Ата: Қазақстан, 1987. – 144 б.
7. Жиреншин, Ә. Қазақ кітаптарының тарихынан / Ә. Жиреншин – Алматы: Қазақстан, 1971. – 180 б.
8. Коротовский М.П., Қалиев Ж.Қ. Қазақстандағы кітап шығару / М. Коротовский, Ж. Қалиев – Алматы, 1998 ж.
9. Шалғынбай Ж. Қазақ кітап мәдениетінің тарихы (1807-1917; 1991-2001): Монография. – Алматы, 2009. – 328 б.
10. Шалғынбай Ж. Құжаттар мен материалдардағы қазақ кітап шығару (19 – 20 ғ. басы) / Ж. Шалғынбай. – Алматы: Б.и., 2009. – 632 б.

